

A.J. Jacobs

No.2.4

**DE OPVOLGINGSSITUATIE OP AKKERBOUW- EN
VEEHOUDERIJBEDRIJVEN IN ZUIDHOLLAND**

Juli 1968

L 26

2.11 A

**Afdeling Streekonderzoek
Landbouw-Economisch Instituut
Conradkade 175 - Den Haag - Tel.070-61.41.61**

Publikatie toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding

431160

1. Afdeling Algemeen Economisch Onderzoek
2. Afdeling Streekonderzoek
3. Afdeling Bedrijfseconomisch Onderzoek Landbouw
4. Afdeling Tuinbouw
5. Afdeling Visserij
6. Afdeling Statistiek

INHOUD

	Blz.
WOORD VOORAF	5
HOOFDSTUK I DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	7
§ 1. Doel	7
§ 2. Uitvoering van het onderzoek	7
§ 3. Representativiteit	9
§ 4. Verzameling der gegevens	10
§ 5. De indeling van de studie	10
HOOFDSTUK II DE ONTWIKKELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN EN DE BEDRIJFSGROOTTE- STRUCTUUR	11
§ 1. Aantal bedrijven	11
§ 2. Oppervlakte cultuurgrond	12
§ 3. Bedrijfs grootte	13
HOOFDSTUK III DE OPVOLGINGSSITUATIE OP DE AKKER- BOUW- EN VEEHOUDERIJBEDRIJVEN	17
§ 1. De opvolgingssituatie per gebied	17
§ 2. Opvolgingssituatie en bedrijfsgrootte	19
§ 3. Opvolgingssituatie en leeftijd	20
§ 4. Generatiedruk	22
§ 5. Aantal zoons per gezin en opvolgingssituatie	24
§ 6. Aantal zoons per gezin en beroepskeuze	25
§ 7. Generatieafstand	25
§ 8. Opvolgingssituatie en ontwikkeling van het aantal bedrijven	26
SAMENVATTING	29
BIJLAGEN	
1 Representativiteitsonderzoek d.m.v. kenge- tallenvergelijking bij de keuze der gemeenten	34
2 Percentage bedrijven met opvolger	35
3 Percentage bedrijven zonder opvolger	36

WOORD VOORAF

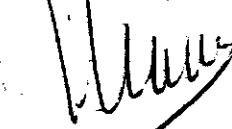
In de afgelopen jaren is in enkele landbouwgebieden, in het bijzonder in het noorden en zuiden van het land, een onderzoek verricht naar de aanwezigheid van opvolgers op landbouwbedrijven. In het westen van het land, waar veel cultuurgrond verloren gaat door industrievestiging, woningbouw en wegeaanleg, is echter informatie over de opvolgingssituatie van minstens even groot belang. Deze informatie kan immers een indruk verschaffen van de ontwikkeling van het aantal bedrijven en van de bedrijfsgroottestructuur in de komende jaren.

Op verzoek van de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Land- en Tuinbouw in Zuidholland heeft de afdeling Streekonderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek ingesteld naar de aanwezigheid van opvolgers op de akkerbouw- en veehouderijbedrijven van verschillende grootte in de diverse gebieden van deze provincie. Hierbij werd tevens aandacht besteed aan de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven en van de oppervlakte cultuurgrond in de afgelopen 20 jaar.

Het onderzoek werd verricht door de heer A.J. Jacobs onder leiding van ir. A.L.G.M. Bauwens. Ook drs. A. Rijnierse, gestationeerde in Noord- en Zuidholland heeft een aandeel gehad in de opzet van het onderzoek.

's-Gravenhage, juli 1968

De Directeur,

(Dr. A. Maris)

HOOFDSTUK I

Doel en opzet van het onderzoek

§ 1. Doel

Dit onderzoek heeft tot doel een inzicht te geven in de opvolgingssituatie op de akkerbouw- en veehouderijbedrijven in Zuidholland. De opvolgingssituatie kan als volgt worden gedefinieerd: het al of niet aanwezig zijn van opvolgers op de bedrijven waar het bedrijfshoofd een zodanige leeftijd heeft bereikt, dat abdicatie binnen afzienbare tijd verwacht mag worden.

De opvolgingssituatie beïnvloedt de ontwikkeling van het aantal bedrijven en daarmee de bedrijfsgroottestructuur, welke laatste een der belangrijkste structurele problemen in de agrarische sector is. Op het ontstaan en de betekenis van de agrarische structuurproblemen zal in deze studie niet nader worden ingegaan, volstaan wordt met een verwijzing naar diverse publikaties over dit onderwerp 1).

Bij de verslaggeving zal de opvolgingssituatie mede in verband worden gebracht met de recente ontwikkelingen in de bedrijfsgroottestructuur. Een ander aspect van de opvolgingsproblematiek, de financiering van de bedrijfsonderneming, blijft buiten beschouwing. Geattendeerd wordt slechts op het feit, dat overneming van grotere bedrijven hogere eisen stelt aan de vermogensvorming van de potentiële opvolgers, voorzover het althans eigendomsbedrijven betreft.

§ 2. De uitvoering van het onderzoek

Op grond van een aantal overwegingen is besloten het onderzoek te beperken tot de veehouderij- en akkerbouwbedrijven en de tuinbouwbedrijven buiten beschouwing te laten. De bedrijfsgroottestructuur is in de tuinbouw van minder belang dan in de landbouw; er worden minder tuinbouwbedrijven opgeheven en er ontstaan meer nieuwe tuinbouwbedrijven, terwijl het opvolgingspatroon in de tuinbouw afwijkt van dat in de landbouw.

Het uitschakelen van de tuinbouwbedrijven is op twee manieren gebeurd, nl. door de gebieden waar overwegend tuinbouwbedrijven voorkomen in het geheel niet te onderzoeken en verder door bij de verzameling

---

1) De Nederlandse Landbouw in een groeiende economie, L.E.I. 1965, hoofdstuk IV en V.

Dr. A. Maris: De gevolgen van economische groei voor landbouw en platteland. Openbare les, maart 1966, Delft.

Ir. A.L.G.M. Bauwens: Ontwikkelingstendenties en toekomstbeeld in de landbouw. Landbouwkundig tijdschrift, januari 1967. E.v.a.

der gegevens per gemeente de grondgebruikers met als hoofdberoep tuinder buiten het onderzoek te houden.

Het onderzoek is gebaseerd op een steekproef, waarbij per landbouwgebied twee of meer gemeenten volledig in het onderzoek werden betrokken. Hierdoor was het mogelijk het aantal bedrijven waarvan gegevens verzameld moesten worden drastisch te beperken zonder afbreuk te doen aan de betrouwbaarheid van het onderzoek. De te kiezen gemeenten moesten representatief zijn voor het gebied dat zij vertegenwoordigen, de keuze geschiedde derhalve aan de hand van de resultaten van een representativiteitsonderzoek vooraf d.m.v. kengetallenvergelijkingen. Hierbij werden de volgende criteria gehanteerd:

- a. De ontwikkeling van het aantal zoons per 100 bedrijven in de jaren 1960 t/m 1965.
- b. Het aantal meewerkende zoons per gemeente in de jaren 1962 en 1965.
- c. De bedrijfstypekarakteristiek van de gemeenten en de landbouwgebieden in 1965.
- d. Het aantal landbouwbedrijven groter dan 1 ha in 1965.

Op grond van bovengenoemde kengetallen-vergelijkingen zijn de in tabel 1 weergegeven gemeenten per gebied gekozen. Ook de voor de rapportering gebezigde samenvoeging van landbouwgebieden valt uit de tabel af te lezen. De samenvoegingen waren gewenst om niet in een te gedetailleerde weergave van cijfermateriaal te verzanden.

Tabel 1. De keuzegemeenten

Landbouwgebied	Keuzegemeenten	Bedr. hoofden 1) in '65	
		aantal	% 2)
Rijnland	Voorschoten, Nieuwkoop	138	17
Land v. Gouda en Woerden	Woerden (incl. Barwoutsw.)	98	14
Krimpenerwaard	Gouderak, Ouderka/d IJss.	145	16
I Noord-Oost	Tot.: 5 gem. 3 geb.	381	16
Alblasserwaard	Wijngaarden, Streefkerk, Noordeloos	231	19
Vijfheerenlanden	Schoonrewoerd, Hagestein	115	14
II Zuid-Oost	Tot.: 5 gem. 2 geb.	346	17
III Centraal, Delf- en Schieland	Capelle a/d IJssel, Maasland	190	14
Rozenburg, Oostvoorne en Putten	Vierpolders, Hekelingen	96	17
Hoekse- en Dordtse Waard	Klaaswaal, Dubbeldam	158	17
IV Noord.eilanden	Tot.: 4 gem. 2 geb.	254	17
V Zuid.eilanden, Goeree-Overflakkee	Goedereede, Dirksland	168	12
Totaal Generaal		1339	15

1) Hoofdberoep landbouw.

2) In % per landbouwgebied.

De aansluiting aan de bestaande landbouwgebiedsindeling bood de mogelijkheid tot het gebruik van C.B.S.-gegevens, zoals die worden gepubliceerd aan de hand van de resultaten der jaarlijkse metellingen.

§ 3. Representativiteit

De steekproef omvat 15% van alle bedrijven die zij vertegenwoordigen. De afwijkingen per landbouwgebied vallen binnen aanvaardbare grenzen. De Alblasserwaard blijkt het sterkst en Goeree-Overflakkee het zwakst vertegenwoordigd te zijn.

In bijlage 1 zijn enkele kengetallenvergelijkingen weergegeven welke hebben geleid tot de keuze van de steekproefgemeenten. Hieruit blijkt dat de gekozen gemeenten, met betrekking tot de gehanteerde criteria, alleszins bruikbare representanten zijn voor de gebieden die zij vertegenwoordigen. Dit blijkt ook uit de tabellen 3 en 4, waar als vergelijking achteraf, de tabellen der 9 landbouwgebieden zijn vermeld. Afgaande op deze hoge mate van representativiteit der gekozen gemeenten, kan gesteld worden dat de betrouwbaarheid van de gegevens, waarop het onderzoek is gebaseerd, redelijk tot goed genoemd kan worden.

Uit de verzamelde gegevens kon ook de mate van representativiteit worden berekend met betrekking tot de bedrijfsgroottestructuur. Tabel 2 geeft hiervan het resultaat.

Tabel 2. Bedrijfsgroottestructuur 1)

	Verdeling bedrijven naar grootteklasse (ha)							Gemidd. bedr.gr. ha
	1-5	5-7	7-10	10-15	15-20	20-30	≥30	
	procenten							
Tot. v/dkeuzegem. '67	9	7	13	23	20	17	11	17
Tot. v.9 landb.geb. '65	16	8	13	23	17	14	9	15

1) Hoofdberoep landbouw.

Bron: C.B.S.

De representativiteit van de keuzegemeenten met betrekking tot de verdeling van de bedrijven over de grootteklassen is redelijk goed, met dien verstande, dat de bedrijven kleiner dan 7 ha minder sterk; en de bedrijven groter dan 20 ha sterker in de steekproef zijn vertegenwoordigd dan in de desbetreffende landbouwgebieden. Het onderzoek heeft dus betrekking op relatief iets minder kleinere en wat meer grotere bedrijven dan de werkelijke verdeling van het geheel aangeeft. Hierbij zij opgemerkt, dat in bovenstaande tabel twee verschillende teljaren zijn vergeleken, nl. de verdeling in de keuzegemeenten is van de metelling 1967, terwijl de verdeling in de landbouwgebieden de situatie van mei 1965 weergeeft. Het aantal kleine bedrijven is in deze twee jaren wederom verminderd.

§ 4. Verzameling der gegevens

Van alle grondgebruikers werden in de keuzegemeenten diverse gegevens overgenomen uit de metelling 1967 van het C.B.S. Deze gegevens waren: naam, adres en leeftijd van het bedrijfshoofd, hun hoofd- en nevenberoep, aard en aantal van de aanwezige arbeidskrachten, de bedrijfsoppervlakte en het bedrijfstype.

Van alle niet-tuinders met een agrarisch hoofdberoep en een bedrijf van 1 ha of meer, werd uit de bevolkingsregisters ter plaatse de samenstelling van de gezinnen overgenomen, waarbij speciaal gelet werd op het aantal zoons van 15 jaar en ouder, of deze in- dan wel uitwonend waren, gehuwd of ongehuwd. De aldus verkregen gezinsgegevens werden met enkele ter plaatse goed op de hoogte zijnde personen doorgenomen en aangevuld. Met deze informateurs werd nagegaan of er op de desbetreffende bedrijven zoons in de landbouw werkten en zij al dan niet als opvolger konden worden aangemerkt.

Voor de jongere bedrijfshoofden ligt de bedrijfsopvolging nog zover in de toekomst verwijderd, dat hierover nog niets concreets kan worden gezegd. Bij de verwerking van de gegevens is daarom een onderscheid gemaakt tussen bedrijfshoofden die jonger dan wel ouder dan 50 jaar waren. Alleen de opvolgingsgegevens van de groep ouderen zijn verwerkt. De gegevens van de bedrijfshoofden die jonger dan 50 jaar waren, zijn alleen gebruikt bij de bepaling van de generatiedruk, de generatieafstand en het aantal meewerkende zoons per 100 bedrijven.

§ 5. De indeling van de studie

In hoofdstuk II is de ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfsgroottestructuur sinds 1947 nagegaan. Hierbij is gebruik gemaakt van de C.B.S. metellingen. In hoofdstuk III komt de opvolgingssituatie aan de orde, gebaseerd op de door het L.E.I., naast de metellingresultaten verzamelde gegevens met behulp van informanten. Hoofdstuk IV handelt over de positie van de opvolgers. Nagegaan is de grootte en samenstelling van het gezin waaruit zij voortkomen, het rangnummer welke de opvolger in het gezin innam en in verband daarmee de generatieafstand, waaronder wordt verstaan het leeftijdsverschil tussen de vader en de zoon-opvolger. Tot slot volgt een samenvatting van de resultaten van het onderzoek.

HOOFDSTUK II

De ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfsgruottestructuur

Op vele landbouwbedrijven bestaat er nog steeds een wanverhouding tussen de arbeidsbezetting en de beschikbare oppervlakte cultuurgrond; m.a.w. zij zijn te klein om een redelijk inkomen per man mogelijk te maken.

Opheffing van een aantal bedrijven, gepaard gaande met vergroting van andere bedrijven zou in deze situatie verbetering kunnen brengen. De sterke vermindering van het aantal bedrijven gedurende de laatste jaren zou er op kunnen wijzen, dat een dergelijk proces thans bezig is zich te voltrekken.

§ 1. Aantal bedrijven

Sinds 1947 is het aantal bedrijfshoofden, en daarmee het aantal bedrijven, in de landbouw sterk afgenomen. Ook in de onderzochte gemeenten valt een vrij omvangrijke vermindering van het aantal bedrijven te constateren. Tabel 3 geeft een overzicht van deze ontwikkeling tot 1967. De gegevens hebben uitsluitend betrekking op de keuzegemeenten aangezien deze tot 1967 bekend waren. De totalen per landbouwgebied waren slechts bekend tot 1965.

Tabel 3. De ontwikkeling van het aantal bedrijven (index 1947=100)

Gebied	Hoofdberoep landbouwer				Alle beroeps- groepen	
	1947	1955	1959	1967 1)	1967 1)	
I Noordoost	100	105	94	69	71	
II Zuidoost	100	97	91	76	82	
III Centraal	100	100	94	60	70	
IV Noordelijke eilanden	100	97	88	68	75	
V Zuidelijke eilanden	100	98	79	42	66	
Totaal der keuzegemeenten	index 100	100	90	65	73	
	aant.bedr.	1667	1662	1495	1090	-
Totaal der 9 landb.gebieden	index 100	99	91	78	82	
	aant.bedr.	11240	11108	9987	8590	-

1) Voor het totaal der 9 landbouwgebieden 1965

Bron: C.B.S. - L.E.I.

Na 1955 heeft zich een daling van het aantal bedrijven ingezet, welke na 1959 zelfs sneller is gaan verlopen. De daling was voor de keuze-
gemeenten in de onderscheiden gebieden nogal verschillend, de gebieden II
(de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden) en V (Goeree-Overflakkee)
blijken in dit opzicht vrij sterk af te wijken van de overige gebieden. In
gebied II is de vermindering van het aantal bedrijven het geringst ge-
weest, in gebied V daarentegen is sinds 1947 minder dan de helft akker-
bouwers en veehouders overgebleven. Gemiddeld verdween hier jaarlijks
3% van deze bedrijven, in de periode 1959 - 1967 zelfs bijna 5% per jaar.

De tabel heeft betrekking op de grondgebruikers wier hoofdberoep
landbouwer of veehouder is. Daarnaast kunnen worden onderscheiden de
hoofdberoepen tuinder, landarbeider en niet-agrariër; allen uiteraard met
grondgebruik.

Uit de tellinggegevens blijkt dat zich herhaaldelijk verschuivingen voor-
doen tussen deze beroepsgroepen. Deze verschuivingen vinden voor een
gedeelte hun oorzaak in werkelijke veranderingen van hoofdberoep, deels
in de interpretatie van de beroepen tijdens de tellingen.

Deze al of niet reële beroepsveranderingen kunnen het overzicht van
de ontwikkeling in de onderscheiden beroepsgroepen afzonderlijk beïnvloe-
den. In de ontwikkeling van alle grondgebruikers, zonder een onderscheid
naar hoofdberoep spelen deze verschuivingen uiteraard geen rol. Het in-
dexcijfer hiervan is weergegeven in de laatste kolom van tabel 3. Hier-
uit blijkt dat in alle gebieden het totaalaantal grondgebruikers minder
sterk is gedaald dan het aantal landbouwers. In Goeree-Overflakkee is
dit verschil zelfs zeer groot. De in het voorgaande gesignaleerde ver-
schuivingen deden zich dus in alle gebieden voor, zij het niet overal even
sterk.

De ontwikkeling in de groepen grondgebruikers met een ander hoofd-
beroep dan landbouwer of veehouder gaf het volgende verloop te zien.

Het aantal tuindersbedrijven is in geringe mate verminderd, behalve
in de Alblasserwaard, de Vijfheerenlanden en Goeree-Overflakkee, waar
dit aantal enigszins toenam. Het aantal tuinders in deze gebieden is ech-
ter zeer gering.

Het aantal landarbeiders met grondgebruik is naar verhouding sterk
teruggelopen en is thans vrijwel nihil.

Het aantal grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep is na-
genoeg gelijk gebleven in de Noordoostelijke gebieden Rijnland, Krimpe-
nerwaard en het land van Gouda en Woerden; licht gedaald in Delf- en
Schieland en vrij sterk gestegen in de overige gebieden. In 1947 had 15%
van alle grondgebruikers in de onderzochte gemeenten een niet-agrarisch
hoofdberoep; in 1967 was dit gestegen tot 24%. In de Alblasserwaard tot
31% en in Goeree-Overflakkee zelfs tot 37%.

§ 2. Oppervlakte cultuurgrond

De vermindering van het aantal bedrijven, zoals in het voorgaande
werd geconstateerd, heeft slechts een uitermate geringe vergroting van
bestaande bedrijven tot gevolg gehad. Zoals uit tabel 4 blijkt, is de totale
oppervlakte cultuurgrond sinds 1947 afgenomen. Niet nagegaan kon worden

van welke bedrijven deze gronden afkomstig waren, noch waar deze gronden zijn gebleven, doch het ligt voor de hand dat zij een niet-agrarische bestemming hebben gekregen, zoals industrieterreinen, wegenaanleg, gemeentelijke bestemmingsplannen, enz.

Tabel 4. De ontwikkeling van de oppervlakte cultuurgrond 1) (index 1947=100)

Gebied	Hoofdberoep landbouwer				Alle be- roeps- groepen	
	1947	1955	1959	1967 2)	1967 2)	
I Noordoost	100	88	83	67	68	
II Zuidoost	100	91	89	86	90	
III Centraal	100	90	87	57	58	
IV Noordelijke eilanden	100	97	96	76	83	
V Zuidelijke eilanden	100	92	85	77	92	
Totaal der	index	100	92	89	73	78
keuzegemeenten	opp.cult.gr.	25478	23384	22567	18587	-
Totaal der	index	100	92	88	80	82
9 landb.gebieden	opp.cult.gr.	159051	146780	139430	126824	-

1) De invloed van grenswijzigingen in enkele gemeenten is gecorrigeerd.

2) Voor het totaal der 9 landbouwgebieden 1965.

Bron: C.B.S. - L.E.I.

In de gebieden die gelegen zijn tussen de stedelijke zones van de randstad is de oppervlakte cultuurgrond nog sterker verminderd dan het aantal bedrijven. Het betreft hier de gebieden Rijnland, de Krimpenerwaard, het land van Gouda en Woerden en Delf- en Schieland. De expansie in de niet-agrarische bedrijfstakken, de woning- en wegenbouw, zijn duidelijk ten koste gegaan van de agrarische sector. Ook de gebieden Rozenburg, Oostvoorne en Putten, evenals de Hoekse- en Dordtse Waard zijn niet aan deze invloeden ontkomen. In de gebieden gelegen aan de rand van de zogenaamde randstad nl. de Alblasserwaard, de Vijheerenlanden en Goeeree-Overflakkee is het grondverlies beperkt gebleven. Het lijkt er dus op dat alleen in deze gebieden bedrijfsvergroting van enige betekenis mogelijk was doordat er meer bedrijven dan grond uit de registratie zijn verdwenen. In deze gebieden is de gemiddelde bedrijfsgrootte ook het sterkst gestegen zoals uit tabel 7 blijkt.

§ 3. Bedrijfsgrootte

De ontwikkeling van het aantal bedrijven en de oppervlakte cultuurgrond zoals die in het voorgaande is weergegeven, geeft nauwelijks inzicht in de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur. Gegevens over

de ontwikkeling van het aantal bedrijven per grootteklasse, zoals in tabel 5 weergegeven, verschaffen hierover meer informatie. Opmerkelijk is de aanzienlijke vermindering van het aantal bedrijven kleiner dan 5 ha in de beroepsgroep landbouwer. Dit aantal is thans nog slechts een vierde van dat in 1947 en 1955. Een aantal van deze kleine bedrijven is - werkelijk of administratief - in handen van personen met een niet-agrarisch beroep terecht gekomen waarbij het grondgebruik gehandhaafd bleef. In zijn totaliteit is deze groep van kleine bedrijven met 35% verminderd.

Tabel 5. De ontwikkeling van het aantal bedrijven (index 1947=100)

Grootteklasse	Hoofdberoep landbouwer				Alle beroeps- groepen	
	1947	1955	1959	1967	1967	
< 5 ha	100	97	67	24	65	
5 - 10 ha	100	123	115	81	93	
10 - 15 ha	100	113	113	100	102	
15 - 20 ha	100	103	99	82	84	
20 - 30 ha	100	77	75	62	63	
≥ 30 ha	100	83	83	72	75	
Totaal der keuzegemeenten	index aant.bedr.	100 1667	100 1662	90 1495	65 1090	73 -

Bron: C.B.S. en L.E.I.

Als men rekening houdt met de niet-agrarische grondgebruikers, is het aantal bedrijven van 5 tot 10 ha slechts weinig afgenomen. Ook in deze grootteklasse deed zich een belangrijk aantal verschuivingen in de beroepsgroepen voor.

De groep grondgebruikers met minder dan 15 ha cultuurgrond in gebruik is sinds 1947 - maar in hoofdzaak sinds 1955 - met 27% verminderd; de hierbij vrijgekomen oppervlakte cultuurgrond was echter uiterst gering. Ook het aantal grondgebruikers met 15 ha of meer cultuurgrond is sinds 1947 met 27% verminderd. Hierbij moet een belangrijke oppervlakte cultuurgrond vrij zijn gekomen.

De vermindering van het aantal akkerbouw- en veehouderijbedrijven had in vrijwel alle grootteklassen plaats doch was het sterkst bij de bedrijven kleiner dan 5 ha. De spreiding van de bedrijven over de onderscheiden grootteklassen onderging daardoor een wijziging wat tot een verbetering in de bedrijfsgroottestructuur heeft geleid (tabel 6).

Voorals sinds 1959 is de bedrijfsgroottestructuur belangrijk verbeterd, voornamelijk als gevolg van een drastische vermindering van het aantal kleine bedrijven. De reeds eerder gesignaleerde verschuivingen tussen de beroepsgroepen, waardoor een groot aantal kleine bedrijven in de groep van de niet-agrarische grondgebruikers terecht kwam, hadden

Tabel 6. De spreiding van het aantal bedrijven in de grootteklassen 1)

Grootteklasse	Verdeling van de bedrijven naar grootteklasse (%)			
	1947	1955	1959	1967
< 5 ha	25	25	19	9
5 - 10 ha	16	20	21	20
10 - 15 ha	15	17	19	23
15 - 20 ha	16	16	17	20
20 - 30 ha	18	14	15	17
≥ 30 ha	10	8	9	11
Totaal	100	100	100	100
Aantal bedrijven	1667	1662	1495	1090

1) Uitsluitend hoofdberoep landbouwer of veehouder in de keuzegemeenten.
Bron: C.B.S. en L.E.I.

wellicht een aandeel in deze verbetering van de bedrijfsgroottestructuur. Hieruit volgt tevens dat dit voor een groot deel slechts een schijnverbetering betreft. In de bedrijfsgroottestructuur van alle grondgebruikers, dus zonder onderscheid naar hoofdberoep, hebben zich namelijk geen noemenswaardige veranderingen voorgedaan. De gemiddelde bedrijfsgrootte is sinds 1947, gerekend over alle grondgebruikers, ongeveer gelijk gebleven. De akkerbouw- en veehouderijbedrijven zijn gemiddeld 2 ha groter geworden, in hoofdzaak sinds 1959. (tabel 7)

Tabel 7. De ontwikkeling van de gemiddelde bedrijfsgrootte 1)

Gebied	Gemiddelde bedrijfsgrootte in ha			
	1947	1955	1959	1967
I Noordoost	15,7	13,1	13,8	15,1
II Zuidoost	12,9	12,0	12,6	14,5
III Centraal	17,3	15,6	16,1	16,3
IV Noordelijke eilanden	21,1	21,2	23,0	22,4
V Zuidelijke eilanden	9,3	8,7	10,1	16,9
Totaal	15,3	14,1	15,1	17,1

1) Uitsluitend hoofdberoep landbouwer of veehouder in de keuzegemeenten.
Bron: C.B.S. en L.E.I.

De veranderingen in de gemiddelde bedrijfsgrootte voltrokken zich niet in alle gebieden op gelijke wijze. In de gebieden, gelegen tussen de stedelijke zones (I en III) heeft de gemiddelde bedrijfsgrootte nog niet het peil bereikt van 1947. In deze gebieden kwamen de meeste onteigeningen voor. In de landbouwgebieden Voorne, Putten en Rozenburg en de Hoekse- en Dordtse Waard vertoont de gemiddelde bedrijfsgrootte sinds 1959

zelfs een daling. De industriële expansie rond de grote waterwegen doet zich hier in toenemende mate voelen. De omvangrijke stijging van de gemiddelde bedrijfs grootte in Goeree-Overflakkee (gebied V) vindt zijn oorzaak voornamelijk in de reeds herhaaldelijk gesignaleerde verschuivingen tussen de beroepsgroepen.

HOOFDSTUK III

De opvolgingssituatie op de akkerbouw- en veehouderijbedrijven

Het bepalen van de opvolgingssituatie heeft uiteraard alleen zin op die bedrijven, waar de bedrijfsoverdracht binnen afzienbare tijd actueel wordt. Het onderzoek had derhalve alleen betrekking op de bedrijven waar het bedrijfshoofd in 1967 50 jaar of ouder was. Deze scherpe grensafbakening, welke uitsluitend om administratieve redenen tot stand kwam, is uiteraard arbitrair.

Van de akkerbouw- en veehouderijbedrijven in de steekproefgemeenten wordt 54% geëxploiteerd door bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder. Dit is 4% meer dan het landsgemiddelde en 1% meer dan het gemiddelde van geheel Zuidholland. Het is echter gelijk met het gemiddelde van de 9 landbouwgebieden van Zuidholland, waarin deze keuzegemeenten zijn gelegen. De gekozen gemeenten zijn ook op dit punt representatief ten aanzien van het gebied dat zij vertegenwoordigen.

§ 1. De opvolgingssituatie per gebied

Bij de landbouwbedrijven in de 18 keuzegemeenten, die in 1967 werden geëxploiteerd door bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder, is de situatie m.b.t. de opvolging in de toekomst, nagegaan (tabel 8). Op ruim de helft (56%) van deze bedrijven bleek een opvolger aanwezig te zijn, terwijl op een derde (32%) van deze bedrijven geen opvolger kon worden genoemd. Op 12% der bedrijven bestond nog geen zekerheid aangaande de opvolging, omdat in deze gezinnen nog zoons jonger dan 15 jaar waren. Op het tijdstip van onderzoek was er echter geen opvolger aan te wijzen.

Delf- en Schieland (gebied III) heeft relatief meer bedrijven zonder opvolger dan de andere gebieden. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in de "onteigeningen", die in dit gebied veel omvangrijker waren - en ook nog te verwachten zijn - dan elders. Verder ook in het in ruime mate beschikbaar zijn van niet-agrarische werkgelegenheid. Deze invloeden zijn in gebied V (Goeree-Overflakkee) nauwelijks aanwezig. De opvolgingssituatie is hier vrijwel in evenwicht. Het aantal bedrijven met meer dan één opvolger is hier relatief groot waardoor de opvolgingssituatie in dit gebied ongunstig wordt beïnvloed. De bedrijven met meer dan één opvolger in gebied V zijn niet zo groot in omvang dat een splitsing van het bedrijf verantwoord is. Omschakeling op tuinbouwproductie is hier evenmin eenvoudig. In de overige gebieden wijkt de opvolgingssituatie onderling niet veel af. Ongeveer een derde van de bedrijven heeft geen opvolger en zal na verloop van tijd vrijkomen voor overneming door vreemden. Wellicht zal een aantal van deze bedrijven worden verdeeld over reeds be-

Tabel 8. Percentage bedrijfshoofden van ≥ 50 jaar met opvolger per groep van landbouwgebieden 1)

	Gebiedsgroep					Alle gebieden
	I	II	III	IV	V	
1 zoon/opvolger	44	42	28	44	42	41
$\geq$ zoons/opvolgers	11	12	9	6	19	11
Andere familie opvolger geen familie	2	4	3	4	5	4
Totaal met opvolger	57	59	40	54	66	56
Zonder opvolger	32	30	42	36	22	32
Geen opvolger, wel zoon < 15 jaar	11	8	16	8	6	10
Opvolging onbekend	-	3	2	2	6	2
Aantal bedrijfshoofden (100%)	119	145	67	126	67	524

1) Bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer.

Bron: L.E.I.

staande bedrijven wat bedrijfsvergroting tot gevolg kan hebben, althans voorzover een en ander niet door "onteigening" wordt doorkruist.

Differentiatie naar landbouwgebied vereist uitgebreid onderzoek ten einde voldoende betrouwbare detailgegevens te verkrijgen. Bij de huidige opzet van het onderzoek is het aantal onderzochte bedrijven niet groot genoeg voor differentiatie in de landbouwgebieden. De totalen per landbouwgebied zijn voldoende groot in aantal, doch bij differentiatie naar b.v. grootteklassen of leeftijdsklassen is per klasse het aantal onderzochte bedrijven te gering. In de bijlagen 2 en 3 zijn de gegevens over de opvolgingssituatie weliswaar gedifferentieerd weergegeven doch onder het voorbehoud van een voldoende mate van betrouwbaarheid.

Het blijkt dat in de drie landbouwgebieden, land van Gouda en Woerden, Delf- en Schieland en Voorne en Putten, het aantal bedrijven met opvolger relatief belangrijk lager, en het aantal bedrijven zonder opvolger belangrijk hoger is dan in de overige landbouwgebieden. In de Krimpenerwaard, de Alblasserwaard en Goeree-Overflakkee is de situatie tegengesteld. In de Hoekse- en Dordtse Waard neemt de belangstelling voor de opvolging op de grotere bedrijven in sterkere mate af dan in de andere gebieden.

De belangstelling van de jongere generatie voor het continueren van het ouderlijke bedrijf - en niet in mindere mate indien het een wat groter bedrijf betreft - is sterk verminderd. Er zijn echter nog een relatief groot aantal agrarische gezinnen, waar deze belangstelling nog groot is, gezien het feit, dat er meer dan één opvolger per bedrijf aanwezig is.

De verminderde belangstelling van de jongere generatie voor het agrarische ondernemersschap wordt vermoedelijk mede beïnvloed door de ervaringen en de adviezen van de ouders. De verminderde rentabiliteit alsmede de financieringsproblemen bij de bedrijfsovername zijn wellicht voor een aantal boeren aanleiding geweest hun kinderen het opvolgen af

te raden. Het alternatief voor een mogelijke zoon-opvolger is: geschoold in een niet-agrarisch beroep met enig kapitaal uit de ouderlijke boedel, tegenover de onzekere toekomst als kleine zelfstandige ondernemer.

Ook de vele onteigeningen welke eerder zullen toe- dan afnemen waren en zijn voor een aantal boerenzoons van invloed op hun beroepskeuze.

§ 2. Opvolgingssituatie en bedrijfsgrootte

De opvolgingssituatie houdt nauw verband met de bedrijfsgrootte. Van de bedrijven kleiner dan 7 ha heeft 57% geen opvolger terwijl van 13% nog geen zekerheid bestaat aangaande de opvolging (tabel 9). Op slechts 30% van deze kleine bedrijven is een opvolger aanwezig en voorlopig zijn deze opvolgers van plan deze bedrijven over te nemen. Wellicht zullen enkele van deze opvolgers op deze bedrijven nog mogelijkheden zien in specialisatie in b.v. de tuinbouw. Hierover zijn echter geen gegevens beschikbaar aangezien het onderzoek niet gebaseerd is op een persoonlijke enquête. Van de bedrijven kleiner dan 15 ha heeft 6% twee of meer zoons als opvolger. Zoals verderop zal blijken betreft dit in hoofdzaak bijzondere gevallen.

Tabel 9. Percentage bedrijfshoofden van ≥ 50 jaar met opvolger naar bedrijfsgrootteklasse 1)

	Bedrijfsgrootteklasse (ha)			
	< 7	7-15	15-30	≥ 30
1 zoon/opvolger	22	43	47	37
≥ 2 zoons/opvolgers	6	6	12	26
Andere familie opvolger	2	3	4	6
geen familie opvolger	-	-	1	-
Totaal met opvolger	30	52	64	69
Zonder opvolger	57	34	23	28
Geen opvolger, wel zoon < 15 jaar	7	12	11	3
Opvolging onbekend	6	2	2	-
Aantal bedrijfshoofden (100%)	68	191	195	70

1) Bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer.

Ongeveer een vierde van de bedrijven groter dan 15 ha heeft geen opvolger. Dit wijst erop dat ook in gezinnen van grotere boeren de belangstelling voor het agrarisch ondernemersschap aan het verminderen is. 1) Dit doet zich op de bedrijven groter dan 30 ha nog sterker voor dan op de

1) Verderop zal blijken dat dit alleen geldt voor betrekkelijk kleine gezinnen. Een aantal gezinnen met twee of meer zoons heeft nl. meer dan één opvolger.

bedrijven van 15 - 30 ha. Bovendien kan deze raming aan de lage kant zijn, aangezien op nog 10% van deze bedrijven de opvolgingssituatie nog niet geheel duidelijk is. Ongetwijfeld zullen daarbij ook bedrijven zijn waar uiteindelijk geen opvolger zal zijn als de tijd van abdicatie voor het bedrijfshoofd is aangebroken.

Indien een aantal van de hier bedoelde bedrijven ≥ 15 ha zonder opvolger door vreemden worden overgenomen en als zodanig gecontinueerd, zal de bedrijfsgroottestructuur weinig verbeteren. De gegadigden voor deze vrijkomende bedrijven zullen voornamelijk komen van de onteigende bedrijven en van de bedrijven waar twee of meer opvolgers aanwezig zijn. Aangezien gebrek aan belangstelling voor bedrijven van redelijke omvang meer voorkomt dan een teveel aan opvolgers, is in de nabije toekomst vergroting van de nog wel gecontinueerde bedrijven en daarmee verbetering van de bedrijfsgroottestructuur niet onwaarschijnlijk. De omvangrijke onteigeningen, alsmede de moeilijkheden bij de financiering van de bedrijfsovername vooral indien het eigendomsgrond betreft, zijn hierbij echter tegenwerkende factoren.

§ 3. Opvolgingssituatie en leeftijd

De generatiewisseling zal niet op alle bedrijven even spoedig plaatshebben. Het is daarom wenselijk, mede met het oog op de toekomstige ontwikkeling, de opvolgingssituatie op de bedrijven te bezien naar de leeftijd van het bedrijfshoofd.

Tabel 10. Percentage bedrijfshoofden van ≥ 50 jaar 1) met opvolger, per leeftijdsklassen

	Leeftijdsklasse			
	50 t/m 54 j.	55 t/m 59 j.	60 t/m 64 j.	≥ 65 j.
1 zoon/opvolger	34	44	42	44
≥ 2 zoons/opvolgers	9	10	8	17
andere familie opvolger	1	2	6	6
geen familie opvolger	1	-	-	-
Totaal met opvolger	45	56	56	67
Zonder opvolger	32	30	41	28
Geen opvolger, wel zoon < 15 jr.	22	12	2	1
Opvolging onbekend	1	2	1	4
Aantal bedrijfshoofden (100%)	140	142	122	119

1) Van één bedrijfshoofd is de leeftijd niet bekend.

Ten aanzien van de bedrijfshoofden in de leeftijd tussen 50 en 65 jaar is er vrijwel geen verschil in de opvolgingssituatie. Er is alleen verschil in het aantal bedrijfshoofden, dat nog zoons heeft die jonger zijn dan 15 jaar, waaronder nog potentiële opvolgers kunnen schuilen.

Bij de groep bedrijfshoofden van 65 jaar en ouder - een vrij omvangrijke groep - is de opvolgings situatie gunstiger dan men zou verwachten. De reden waarom deze mensen nog ondernemer zijn ligt mogelijk in de verklaring dat er geen opvolger aanwezig is, doch de cijfers uit tabel 10 wijzen eerder op het tegendeel.

Een verdere bestudering van de beschikbare gegevens van deze groep leek hier noodzakelijk. Tabel 11 geeft nadere informatie over de groep van 53 bedrijfshoofden ≥ 65 jaar, die één zoon als opvolger hebben. Deze 53 bedrijfshoofden vormen 44% van alle bedrijfshoofden van 65 jaar en ouder (tabel 10, regel 1).

Tabel 11. Aantal bedrijfshoofden ≥ 65 jaar met één zoon/opvolger, naar leeftijd en burgerlijke staat van de opvolgers en grootte van het over te nemen bedrijf

	< 7 ha	7-15 ha	15-30 ha	≥ 30 ha	Totaal in %
Opvolger:					
jonger dan 30 jaar 1)	4	6	5	2	32
ongetrouwd en 30 tot 40 jr.	3	5	6	3	32
ongetrouwd en ouder dan 40 jr.	-	3	1	-	8
getrouwd en ouder dan 30 jr.	1	7	5	2	28
Alle opvolgers	8	21	17	7	100

1) Waarvan 3 getrouwd.

Van de bedrijfshoofden ≥ 65 jaar heeft 32% een zoon/opvolger die jonger is dan 30 jaar, hier is dus sprake van een grote generatieafstand tussen vader en zoon-opvolger 1). De ouders blijven nog doorboeren, of hebben de boerderij nog op hun naam staan, zolang de zoon nog niet getrouwd is of de financiële boedelverdeling nog niet is geregeld.

Eveneens 32% van het aantal bedrijfshoofden ≥ 65 jaar heeft een zoon/opvolger van 30 tot 40 jaar die ongetrouwd is. Hier is de generatieafstand al veel minder groot. Vele van deze opvolgers zijn vermoedelijk al bedrijfshoofd de facto. Van de bedrijfshoofden van 65 jaar en ouder heeft 28% een zoon/opvolger die ouder is dan 30 jaar en getrouwd. Deze zijn allen reeds bedrijfshoofd de facto, het bedrijf staat echter nog op de naam van de vader of moeder. Enkele van deze opvolgers vormen een firma of maatschap met hun vader. Bij de overige opvolgers is vermoedelijk de financiële regeling nog niet helemaal rond. Het feit dat er nog een groot aantal bedrijfshoofden ≥ 65 jaar actief een bedrijf exploiteren, is voornamelijk het gevolg van interne gezinsangelegenheden.

1) Gemiddeld is de generatieafstand in de onderzochte gebieden 34 jaar hetgeen betekent dat de opvolgers gemiddeld op 31 jarige leeftijd zelfstandig kunnen worden.

Op 17% van de bedrijven (19 bedrijven) waarvan het bedrijfshoofd 65 jaar of ouder is, zijn twee zoons als opvolger aanwezig en op een bedrijf zelfs drie zoons-opvolgers. In totaal dus 41 opvolgers op 20 bedrijven. De oorzaken van deze grote generatiedruk verschillen veelal van geval tot geval en zijn vaak zeer uiteenlopend. Van deze opvolgers is 75% ongehuwd, deze ongehuwden zijn nagenoeg allen de leeftijd van 30 jaar gepasseerd en bijna de helft is zelfs al ouder dan 40 jaar. In bijna al deze gevallen is reeds sprake van een of andere vorm van gemeenschappelijke exploitatie tussen twee generaties.

In dit verband kan nog gewezen worden op een situatie, welke kan ontstaan als gevolg van een gemeenschappelijke exploitatie door leden van eenzelfde generatie, bijv. broers en/of zusters. Voor de kinderen van een of beide exploitanten zijn de opvolgingskansen uitermate twijfelachtig omdat men, wil men het bedrijf overnemen, veelal zal moeten wachten tot de samenwerking is ontbonden, hetgeen lang kan duren omdat niet voor beide exploitanten het belang van een zoon-opvolger aanleiding tot voortijdige abdicatie zal zijn.

§ 4. Generatiedruk

De z.g. generatiedruk stelt het aantal potentiële opvolgers van 15 jaar en ouder tegenover het aantal bedrijven, dat voor opvolging vrijkomt, met als doel het kwantificeren van de opvolgingsmogelijkheden. Werken er, zo kan men zich afvragen, gezien de opvolgingsmogelijkheden, teveel of te weinig zoons in de landbouw? Het generatiedrukcijfer geeft hiervan een globale indruk; het bereikt ongeveer de waarde van 1,0, als alle potentiële opvolgers op een bepaalde leeftijd een bedrijf kunnen beginnen. 1) Indien zich geen afvloeiing uit de landbouw voordoet van potentiële opvolgers, zullen bij een generatiedruk van 1,0 ook alle bedrijven worden overgenomen. Het generatiedrukcijfer is het quotient van het aantal kandidaten voor bedrijfsovername en het aantal bedrijfshoofden, dat hun bedrijf zal overdragen. Aangenomen wordt dat alle potentiële opvolgers - dat zijn alle niet zelfstandig in de landbouw werkende boerenzoons van 15 jaar en ouder - binnen 15 jaar een bedrijf zouden moeten hebben. Dit betekent, dat gemiddeld per jaar $1/15$ van deze opvolgers boer zal worden. Dit uitgangspunt is gebaseerd op het demografische gegeven, dat een boerenzoon gemiddeld zo rond zijn dertigste jaar zelfstandig wordt.

---

1) Ook het aantal zoons per 100 bedrijven geeft aanknopingspunten met betrekking tot de opvolgingssituatie. Dit ligt echter geheel in hetzelfde vlak daar het een wezenlijk onderdeel vormt bij de bepaling van de generatiedruk. Als kengetal heeft het derhalve dezelfde waarde. Bij een aantal van 43 zoons per 100 bedrijven komt men op een generatiedruk van 1,0. Indien er voor een bepaald gebied behoefte bestaat aan snelle informatie aangaande de opvolgingssituatie, terwijl de nauwkeurigheid niet een eerste vereiste is, b.v. indien men zich wil overtuigen van het al of niet voorkomen van extremiteiten, dan is bedoeld kengetal hiervoor uitermate geschikt.

Wat het aantal vrijkomende bedrijven betreft, de gedachtengang die hieraan ten grondslag ligt, sluit aan bij de vorige, nl. dat men dooreen genomen van zijn dertigste tot zijn vijfenzestigste jaar boer is; een periode dus van gemiddeld 35 jaar. Dit betekent, dat gemiddeld per jaar $1/35$ van alle bedrijven wordt overgedragen. Deelt men het aantal opvolgers door het aantal vrijkomende bedrijven dan heeft men het generatiedrukcijsfer.

Aan kleine afwijkingen naar boven of naar beneden mogen geen conclusies worden verbonden, aangezien noch het aantal opvolgers, noch het aantal vrijkomende bedrijven exact is te berekenen. Met inachtneming van de nodige reserves is het echter in vele gevallen een bruikbare maatstaf die op eenvoudige wijze uit bestaand statistisch materiaal te berekenen valt.

Tabel 12. Generatiedruk

Grootte- klasse in ha	Aantal per 100 bedrijven		Generatiedruk 1)	
	L.E.I.-onderzoek		als opvolg. zijn gerekend:	
	niet zelfst. in de landb.werkz. zoons $\geq$ 15 jaar	opvol- gers	niet zelfst. in de landb.werkz. zoons $\geq$ 15 jaar	opv. volgens L.E.I.-gege- vens
1 - < 7 ha	22	21	0,52	0,49
7 - <10 ha	22	29	0,52	0,68
10 - <15 ha	33	33	0,76	0,76
15 - <20 ha	44	42	1,02	0,98
20 - <30 ha	53	54	1,23	1,25
≥ 30 ha	60	64	1,40	1,49
Totaal	39	40	0,91	0,93
Gebied				
I Noordoost	33	33	0,77	0,77
II Zuidoost	40	40	0,94	0,94
III Centraal	40	36	0,94	0,84
IV Noord.eilanden	36	41	0,85	0,95
V Zuid.eilanden	57	63	1,32	1,46

1) $\frac{1}{15} \times$ aantal opvolgers.
 $\frac{1}{35} \times$ aantal bedrijven.

In hun totaliteit duiden de generatiedrukcijsfers op een situatie die nagenoeg in evenwicht is, met een lichte tendentie in de richting van een tekort aan opvolgers. Bezien per grootteklasse blijkt dit evenwicht echter alleen aanwezig bij de groep bedrijven tussen de 15 en 20 ha. Op de bedrijven, kleiner dan 15 ha is er een tekort aan opvolgers, op de bedrijven groter dan 20 ha daarentegen een teveel. Op diverse van laatstgenoemde bedrijven moet er dus meer dan één opvolger aanwezig zijn. Hoeveel van deze groep bedrijven in een dergelijke situatie verkeren valt echter niet na te gaan, dit is nl. des te groter naarmate het aantal bedrijven zonder

opvolger in deze groep, groter is. Het generatiedrukcijfer informeert ons nl. niet over het teveel aan opvolgers op de individuele bedrijven en over het aantal bedrijven waar geen opvolger aanwezig is. Uit tabel 8 bleek, dat niet minder dan 11% van de bedrijven twee of meer zoons als opvolger heeft en dat op 32% van de bedrijven geen opvolger is.

Verbetering van de bedrijfsgruottestructuur is afhankelijk van het aantal bedrijven, waar geen opvolger aanwezig is en van de oppervlakte van deze bedrijven. Theoretisch kan hieraan afbreuk worden gedaan door het teveel aan opvolgers dat op een aantal andere bedrijven aanwezig is. In hoeverre dit zich in de praktijk voordoet, kan hier niet worden nagegaan. Duidelijk blijkt echter, dat het generatiedrukcijfer bovengenoemde verschijnselen nivelleert en derhalve een te weinig genuanceerd beeld weergeeft.

Uit tabel 12 blijkt tenslotte dat de generatiedrukcijfers, gebaseerd op het aantal niet zelfstandig in de landbouw werkende zoons van 15 jaar en ouder (potentiële opvolgers) vrijwel gelijk is aan dat welk is gebaseerd op het als zodanig aangewezen aantal opvolgers. Het aantal potentiële opvolgers stemt dus vrijwel overeen met het aantal als opvolger aangewezen zoons.

§ 5. Aantal zoons per gezin en opvolgingssituatie

De opvolgingssituatie wordt behalve door economische overwegingen, ook beïnvloed door de gezinsomstandigheden, zoals het aantal zoons dat het gezin telt.

Tabel 13. Opvolgingssituatie en aantal zoons per gezin. 1)

	Aantal opvolgers	Percentage bedrijven			opvolging onbekend	bedrijven in % v.h. totaal
		met opvolger	zonder opvolg.	zond.opv. wel zoon < 15 jaar		
Aant. zoons p. gezin						
0 zoons	17	14	85	-	1	24
1 zoon	96	63	24	12	1	29
≥ 2 zoons	261	72	11	13	4	47
Totaal	374	56	32	10	2	100

1) Bedrijfshoofden ≥ 50 jaar met als hoofdberoep landbouwer of veehouder.

De bedrijven zonder opvolger zijn uiteraard voornamelijk te vinden onder de gezinnen zonder zoons (tabel 13). Van de gezinnen met een zoon heeft 63% een opvolger en van gezinnen met meer dan een zoon 72%. Hieruit blijkt dus duidelijk de invloed van de gezinsgruotte op de opvolgings-

situatie.

§ 6. Aantal zoons per gezin en beroepskeuze

Uit tabel 14 blijkt dat in de gezinnen met meer dan één zoon veelal meer dan één opvolger aanwezig is. Aan de beroepskeuze van de zoons in vele grotere gezinnen is dus blijkbaar ook in het recente verleden nog onvoldoende aandacht besteed. Dit ondanks het feit, dat reeds jarenlang het grote belang van een tijdige en weloverwogen beroepskeuze onder de aandacht is gebracht via de publiciteitsmedia.

Uit tabel 14 blijkt voorts dat ca. de helft van de zoons ≥ 15 jaar van bedrijfshoofden ≥ 50 jaar een agrarisch beroep uitoefent. Naarmate het aantal zoons van 15 jaar en ouder per gezin groter is, is het percentage zoons per gezin dat in de landbouw werkt lager, doch het aantal in de landbouw werkende zoons per gezin hoger. Er is dus een duidelijk verband tussen de gezinsgrootte en het aantal zoons dat een agrarisch beroep kiest.

Van de 391 in de landbouw werkende zoons zijn er 55 (14%) reeds zelfstandig landbouwer of tuinder. De overigen werken voornamelijk op het ouderlijke bedrijf. Een minderheid (+ 5%) werkt als land- of tuinbouwarbeider.

Tabel 14. Aantal zoons ≥ 15 jaar per gezin en beroepskeuze 1)

Aantal zoons per gezin	Aantal		Perc. zoons per gezin in de landbouw	Gemiddeld per gezin	
	gezinnen	zoons		zoons in de landbouw	totaal zoons
1	158	158	68	0,7	1,0
2	98	196	55	1,1	2,0
3	58	174	44	1,3	3,0
≥ 4	55	260	38	1,8	4,7
Totaal	369	788	50	1,1	2,1

1) Betreft bedrijfshoofden ≥ 50 jaar.

Voorzover een grotere gezinsomvang tot gevolg heeft dat er 2 of meer opvolgers per bedrijf zijn, ligt het voor de hand te veronderstellen, dat dit laatste zich alleen op de grotere bedrijven heeft voorgedaan. Zoals we hebben gezien, is dit niet geheel juist. Op 11% van het totaal aantal bedrijven zijn twee of meer opvolgers aanwezig en hiervan is meer dan een vierde deel kleiner dan 15 ha.

§ 7. Generatieafstand

Een belangrijk aspect van de opvolging is de leeftijd, waarop men zelf-

standig boer of tuinder wordt en de leeftijd, waarop men het bedrijf overdoet aan de volgende generatie. Het leeftijdsverschil tussen het bedrijfs- hoofd en diens opvolger - de generatieafstand - is uiteraard alleen belang- rijk bij die bedrijven, waarbij een der kinderen later het bedrijf zal voort- zetten. Gaan we uit van de situatie, dat het bedrijfshoofd op 65-jarige leef- tijd zijn bedrijf overdraagt aan een zoon en het leeftijdsverschil tussen vader en zoon-opvolger is 30 jaar, dan zal de zoon pas op 35-jarige leef- tijd zelfstandig kunnen worden.

Is de generatieafstand echter 35 jaar, dan zal de zoon reeds op 30-ja- rige leeftijd zelfstandig kunnen worden.

In de onderzochte gebieden is de generatieafstand gemiddeld 34 jaar, hetgeen betekent, dat de opvolgers gemiddeld op 31-jarige leeftijd zelf- standig kunnen worden. De verschillen in generatieafstand zijn gering, zo- wel in de diverse bedrijfsgroottesklassen als tussen de onderscheiden ge- bieden. De afzonderlijke gezinnen onderling vertonen echter een vrij grote spreiding in generatieafstanden. Wanneer deze relatief klein is, tracht de praktijk hiervoor een oplossing te vinden. Bekende voorbeelden hiervan zijn: geleidelijke bedrijfsoverdracht en tijdelijke gemeenschappelijke ex- ploitatie tussen leden van verschillende generaties. 1)

Voor gezinnen met meer dan een zoon is er nog de mogelijkheid dat niet de oudste doch de jongste of een der jongere zoons het bedrijf zal overnemen. Naarmate het aantal zoons per gezin groter is doet dit ver- schijnsel zich meer voor (tabel 15). Per gezin zijn de oorzaken hiervan verschillend. Mogelijk hebben een aantal van de oudste zoons de landbouw reeds verlaten nadat allengs bleek, dat er meer gegadigden waren voor het bedrijf en dat de tijd van overneming nog verre was.

Tabel 15. Ancienniteit van de zoon/opvolger in het gezin

Aant. zoons per gezin	Opvolging door: a)				
	1e zoon	2e zoon	3e zoon	4e zoon	5e zoon
2	52	20	-	-	-
3	24	14	9	-	-
4	11	10	9	4	-
≥ 5	1	5	10	4	5

a) Bij meer opvolgers, de oudste.

§ 8. Opvolgingssituatie en ontwikkeling van het aantal bedrijven

Door het ontbreken van gelijksoortige opvolgingsgegevens op een vroe- ger tijdstip kon de ontwikkeling van de opvolgingssituatie niet exact wor-

1) Beide verschijnselen werden uitvoerig behandeld in: "De generatie- wisseling in de landbouw". L.E.I.-studie No. 7.

den nagegaan. Wel vestigen de resultaten van dit onderzoek de indruk dat de situatie met betrekking tot de opvolging en beroepskeuze in de landbouw duidelijk aan het veranderen is. Het aantal bedrijven zonder opvolger neemt toe, ook in de groep bedrijven die groter zijn dan 15 ha. Deze afnemende opvolgingsdruk is een gevolg van de omvangrijke onteigeningen; de t.o.v. andere bedrijfstakken achterblijvende rentabiliteit; de financieringsproblemen bij de bedrijfsovername of van andere factoren, c.q. een combinatie hiervan.

Met betrekking tot de opvolgingssituatie op de kleine bedrijven kan men zich afvragen of het aanwezig zijn van een opvolger op een aantal van deze bedrijven wel verantwoord is. In dit verband moet vooral ook worden gewezen op het naar verhouding grote aantal bedrijven waar zelfs twee opvolgers aanwezig zijn. Hieronder bevinden zich ook een aantal kleine bedrijven.

De in deze studie beschreven opvolgingssituatie werpt een aantal vragen op aangaande de toekomstige ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfsgroottestructuur. Zal door het ontbreken van een opvolger op een aantal landbouwbedrijven het tempo van de aantalsvermindering der laatste jaren worden gewijzigd? Indien hierin wijzigingen te verwachten zijn, in welke mate en -richting zullen zich deze gaan voltrekken?

De gegevens over de ontwikkeling van het aantal bedrijven en de oppervlakte cultuurgrond sinds 1959 wijzen alleen op een vermindering van het aantal bedrijven en de oppervlakte cultuurgrond, doch geven onvoldoende informatie over de invloed der afzonderlijke factoren welke tot deze vermindering hebben geleid.

Drie belangrijke factoren die van invloed zijn op de vermindering van het aantal bedrijven, zullen achtereenvolgens worden beschouwd ten einde het inzicht in dit ontwikkelingsproces te verduidelijken.

Het verlies aan cultuurgrond

Het verlies aan cultuurgrond voor niet-agrarische doeleinden, door onteigening of vrijwillige verkoop van boerderijen of losse percelen, bedroeg volgens tabel 4 sinds 1959 jaarlijks 2%. Het gevolg hiervan was zowel een vermindering van het aantal bedrijven als verkleining van een aantal bedrijven. Het is niet waarschijnlijk dat door dit verlies aan cultuurgrond met 2% per jaar ook het aantal bedrijven jaarlijks met 2% verminderde aangezien het deels ook losse percelen betrof. Daartegenover vinden de onteigeningen voor het merendeel plaats in de onmiddellijke omgeving van de steden waar waarschijnlijk relatief meer kleine bedrijven zijn gelegen.

Veranderingen van hoofdberoep

Het aantal bedrijven uit alle vier door het C.B.S. onderscheiden beroepsgroepen te zamen nam in de periode 1959 - 1967 8% minder af dan het aantal bedrijven uit de beroepsgroep landbouwer. Drie van de onderscheiden beroepsgroepen n.l. landbouwer, tuinder en landarbeider verminderden in aantal, terwijl de groep "niet-agrariër" in genoemde periode toenam. Het patroon volgens welk zich deze aantalsveranderingen in de onderscheiden beroepsgroepen voltrekt, is uitermate ingewikkeld en on-

doorzichtig. Het wordt o.a. ook beïnvloed door onteigeningen (bedrijfsverkleining), het ontbreken van een opvolger en het aanvaarden van grondgebruik door niet-agrariers.

Het ontbreken van een opvolger

Aangezien beide bovengenoemde factoren welke tot vermindering van het aantal bedrijven in de periode 1959/1967 hebben geleid, niet exact konden worden bepaald, is het ook niet mogelijk de invloed van de derde determinant - het ontbreken van een opvolger - nauwkeurig te bepalen. De resultaten van deze studie geven wel een indruk van de te verwachten vermindering van het aantal bedrijven ten gevolge van het ontbreken van een opvolger.

Het uitgangspunt bij de bepaling van de opvolgingssituatie - bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder - impliceert dat over ongeveer 15 jaar deze bedrijfshoofden hun ondernemersactiviteiten zullen hebben gestaakt. Op 32% van deze bedrijven is geen opvolger aanwezig, dit komt neer op 17% van alle landbouwbedrijven in de keuzegemeenten. Indien deze bedrijven niet worden voortgezet, zal derhalve het aantal bedrijven jaarlijks met ruim 1% verminderen als gevolg van het feit dat er op een aantal bedrijven geen opvolger aanwezig is. Daarnaast blijven ook andere factoren hun invloed uitoefenen op de vermindering van het aantal bedrijven.

Het is niet waarschijnlijk dat alle gemelde opvolgers ook metterdaad zullen opvolgen. Het valt te verwachten dat een aantal van hen voordat de overneming actueel wordt, alsnog een ander beroep zal kiezen.

De beantwoording van de vraag of en in hoeverre, de reeds geconstateerde vermindering van het aantal bedrijven in de periode 1959/1967, zal worden versneld door het ontbreken van een opvolger op een aantal bedrijven, is niet mogelijk aangezien de invloed van deze factor tijdens genoemde periode niet exact kon worden bepaald. Nader onderzoek van de andere factoren die mede van invloed zijn op de vermindering van het aantal bedrijven, zoals veranderingen van hoofdberoep van een aantal bedrijfshoofden, bedrijfsstichtingen, bedrijfssplitsingen e.d., kan hierover waardevolle informatie verschaffen.

SAMENVATTING

Doel, opzet en representativiteit van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek is een overzicht te geven over de opvolgingssituatie op de akkerbouw- en veehouderijbedrijven in Zuidholland. De opvolgingssituatie, uitgedrukt als de belangstelling van de komende generatie voor het beroep van zelfstandig ondernemer in de landbouw, beïnvloedt de ontwikkeling van het aantal bedrijven en daarmee de bedrijfs-groottestructuur, welke laatste een der belangrijkste onderdelen vormt van de problemen in de agrarische sector, welke voornamelijk van structurele aard zijn.

Op grond van diverse overwegingen is het onderzoek beperkt tot de veehouderij- en akkerbouwbedrijven en zijn de tuinbouwbedrijven buiten beschouwing gelaten. Het onderzoek is uitgevoerd in twee of meer steekproefgemeenten per landbouwgebied. De basis van het onderzoek werd gevormd door de Meitelling 1967 van het C.B.S. Gegevens over de gezins-samenstelling en in het bijzonder over het aantal zoons dat in de landbouw werkt, werden verkregen van ter plaatse goed bekende contactpersonen. Hierbij werd tevens nagegaan of er op de bedrijven al dan niet een opvolger aanwezig was. Bij de beoordeling van de opvolgingssituatie werden alleen die bedrijven betrokken, waarvan het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder was. Voor de jongere bedrijfshoofden ligt de bedrijfsopvolging nog te ver in de toekomst verwijderd om iets concreets hierover te vernemen.

Een vergelijking achteraf van een aantal kengetallen toonde aan dat de gekozen gemeenten voldoende representatief kunnen worden geacht voor het gebied dat zij vertegenwoordigen. Op grond daarvan kan worden aangenomen, dat de gegevens waarop het onderzoek is gebaseerd, aan redelijke eisen van betrouwbaarheid voldoen.

De ontwikkeling van het aantal bedrijven en de oppervlakte cultuurgrond

Sinds 1955 is het aantal bedrijven in de keuzegemeenten sterk gedaald, vooral sinds 1959. Tegenover een drastische vermindering van het aantal bedrijfshoofden met als hoofdberoep landbouwer - sinds 1955 met ongeveer 3% per jaar - stond een toeneming van het aantal grondgebruikers met een niet agrarisch hoofdberoep zodat per saldo het totaal aantal grondgebruikers sinds 1955 met bijna 2% per jaar verminderde.

Hoewel het aantal grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep in het gebied als totaal toenam, was dit niet het geval in het noordoosten van de provincie, terwijl in Delf- en Schieland deze groep zelfs in aantal verminderde. Beroepsverandering met behoud van het grondgebruik neemt dus alleen toe in de gebieden welke gelegen zijn buiten de denkbeeldige grenzen van de randstad en niet in de gebieden die tussen de stedelijke zones in zijn gelegen. In laatstgenoemde gebieden wordt de agrarische sector teruggedrongen, mede onder invloed van de omvangrijke onteigeningen. Dit blijkt duidelijk uit het feit dat in deze gebieden de oppervlakte

cultuurgrond nog sterker afnam dan het aantal bedrijven. De expansie in de niet-agrarische bedrijfstakken gepaard gaande met uitbreidingen van de woning- en wegenbouw, zijn duidelijk ten koste gegaan van de agrarische sector. Ook Voorne/Putten en de Hoekse- en Dordtse Waard zijn aan deze invloeden niet ontkomen. Alleen in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden, evenals op Goeree Overflakkee is het grondverlies beperkt gebleven. De urgente behoefte aan recreatiegebieden in de onmiddellijke - of naaste-omgeving van de stedelijke agglomeraties, vormt echter een ernstige bedreiging voor deze agrarische gebieden; tenzij men er in slaagt recreatie en landbouw aan elkaar dienstbaar te maken. Voorshands lijken de mogelijkheden hiertoe vrij beperkt.

De ontwikkeling van de bedrijfsgrootte

Door de hierboven gesignaleerde ontwikkelingen is er slechts weinig verbetering gekomen in de bedrijfsgroottestructuur. De meest opvallende wijziging is het verdwijnen van het merendeel (3/4) van de bedrijfjes kleiner dan 5 ha. Van deze kleine bedrijven is bijna de helft van de bedrijfshoofden in een niet-agrarisch beroep terecht gekomen en werd het grondgebruik voorlopig gehandhaafd. In totaal is 35% van deze kleine bedrijven uit de registratie verdwenen.

Het aantal bedrijven van 5 tot 10 ha is slechts weinig afgenomen als men rekening houdt met het niet-agrarisch grondgebruik. Ook in deze grootteklasse deden zich belangrijke verschuivingen tussen de beroepsgroepen voor.

De bedrijven in de grootteklasse van 10-15 ha vormen de enige groep welke sinds 1947 in aantal gelijk is gebleven. In de tussenliggende jaren is dit aantal hoger geweest doch recentelijk is het weer gedaald tot het peil van 1947.

Het aantal grondgebruikers met 15 ha of meer cultuurgrond is sinds 1947 met niet minder dan 27% verminderd. De belangrijke oppervlakte cultuurgrond die hierbij vrij is gekomen, kon echter maar zeer ten dele voor bedrijfsvergroting worden benut, als gevolg van de omvangrijke ont-eigeningen. De gemiddelde bedrijfsgrootte steeg sinds 1959 met 2 ha. Per gebied zijn er echter belangrijke verschillen die terug zijn te voeren tot verschillen in de vermindering van het aantal bedrijven kleiner dan 5 ha. Deze vermindering had automatisch een verbetering van de bedrijfsgroottestructuur tot gevolg. In 1947 vormden de bedrijven van 5 tot 20 ha 47% van het totaal aantal bedrijven (hoofdberoep landbouw); in 1967 was dit gestegen tot 63%. Deze relatieve stijging is echter niet veroorzaakt door het toenemen van het aantal bedrijven in deze grootteklasse, doch door een daling van het aantal bedrijven kleiner dan 5 ha. De groep bedrijven groter dan 20 ha is sinds 1947 noch relatief noch in aantal veranderd.

De opvolgingssituatie

De opvolgingssituatie is nagegaan op de bedrijven waarvan het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is. Voor de jongere bedrijfshoofden ligt nl. het tijdstip van abdicatie nog zo ver in de toekomst verwijderd dat zij t.a.v. de opvolging nog geen beslissing hebben kunnen of willen nemen.

Ruim de helft van de akkerbouw- en veehouderijbedrijven in de steekproefgemeenten zijn in gebruik bij bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder. Op 56% van de onderzochte bedrijven was een opvolger aanwezig; 32% bleek geen opvolger te hebben en op 12% kon geen zekerheid worden verkregen aangaande de opvolging. Op 11% van de bedrijven waren twee of meer zoons-opvolgers aanwezig.

Per gebied

Het aantal bedrijven zonder opvolger is het grootst (42%) in het gebied Delf- en Schieland; het kleinst in Goeree-Overflakkee (22%). In de overige gebieden wijkt de opvolgingssituatie onderling niet veel af; ruim de helft van de bedrijven in deze gebieden heeft een opvolger, ongeveer een derde heeft geen opvolger. Het aantal bedrijven waar meer dan een zoon-opvolger aanwezig is, bleek op Goeree-Overflakkee zeer groot te zijn (19%).

De omvang van de steekproef laat geen nadere detaillering toe dan de totalen per landbouwgebied. Uit deze totalen valt af te leiden dat in de drie landbouwgebieden: het Land van Gouda en Woerden, Delf- en Schieland en Voorne Putten, het aantal bedrijven met opvolger relatief belangrijk lager en het aantal bedrijven zonder opvolger belangrijk hoger is dan in de overige landbouwgebieden. In de Krimpenerwaard, de Alblasserwaard en Goeree-Overflakkee is de situatie precies tegengesteld. In de Hoekse- en Dordtse Waard is de belangstelling voor de opvolging op grotere bedrijven geringer dan in de andere gebieden.

Per grootteklasse

De opvolgingssituatie houdt ten nauwste verband met de bedrijfsgrootte. Ruim de helft (57%) van de bedrijven kleiner dan 7 ha heeft geen opvolger. Een belangrijk gedeelte hiervan zal verdwijnen omdat ze te klein zijn en daardoor geen bestaan kunnen opleveren. Op 30% van deze kleine bedrijven is wel een opvolger aanwezig terwijl bij 13% nog geen zekerheid bestaat aangaande de opvolging.

Ongeveer een vierde van de bedrijven groter dan 15 ha heeft geen opvolger. Dit wijst erop dat ook bij een aantal grotere boeren en/of hun zoons de animo voor het agrarisch ondernemerschap is verminderd. Ook op de bedrijven groter dan 30 ha is dit het geval.

Van alle bedrijven zonder opvolger is 40% 15 ha of groter. Het is echter niet waarschijnlijk dat deze grotere bedrijven waar geen opvolger aanwezig is t.z.t. zullen verdwijnen. Het ontbreken van belangstelling voor deze bedrijven uit eigen gezin, sluit de interesse van vreemden niet uit. Als gegadigden kunnen o.a. worden aangemerkt de bedrijfshoofden die door onteigening hun bedrijf moeten verlaten en zoons op bedrijven waar meer dan een opvolger aanwezig is.

Per leeftijdsklasse

Bij de bedrijfshoofden in de leeftijd tussen 50 en 65 jaar is er nauwelijks verschil in de opvolgingssituatie. Uiteraard zijn er onder de jongste bedrijfshoofden uit deze leeftijdsgroep meer met zoons jonger dan 15 jaar, waaronder nog opvolgers kunnen schuilen.

Van de bedrijfshoofden van 65 jaar en ouder heeft een groter percentage een opvolger dan de bedrijfshoofden van 50 - 65 jaar, terwijl ook het percentage bedrijfshoofden met meer dan een zoon-opvolger belangrijk hoger is. De verklaring hiervan ligt in een grotere generatieafstand tussen bedrijfshoofd en zoon-opvolger, alsmede in het feit dat een groot percentage van de zoons-opvolgers nog ongehuwd is. Deze ongehuwde zoons zijn voor het merendeel reeds bedrijfshoofd de facto doch de overdracht is nog niet officieel geregeld. Het zijn derhalve in hoofdzaak gezinsomstandigheden waardoor de overdracht is vertraagd. Ook het voorkomen van meer dan een opvolger vindt zijn oorzaak in gezinsomstandigheden en het op vele van deze bedrijven aanwezig zijn van (een) ongehuwde zoon(s). In bijna al deze gevallen is er reeds sprake van een of andere vorm van gemeenschappelijke exploitatie.

Generatiedruk

De generatiedrukcijfers wijzen erop dat het aantal opvolgers bijna even groot is als het aantal bedrijven dat binnen afzienbare tijd zal worden overgedragen. Bezien per grootteklasse blijkt dit "evenwicht" echter alleen aanwezig bij de groep bedrijven tussen de 15 en 20 ha.

Bij de bedrijven kleiner dan 15 ha is er een tekort aan opvolgers; bij de bedrijven groter dan 20 ha een teveel.

Gezinssamenstelling en opvolging

De gezinssamenstelling is mede van invloed op het aantal opvolgers en de rangorde van de opvolger in het gezin. Bijna de helft van de agrarische gezinnen heeft twee of meer zoons. Van deze gezinnen heeft slechts 11% geen opvolger, terwijl 72% een of meer opvolgers had. Van de agrarische gezinnen zonder zoons (ca. een kwart van de gezinnen) daarentegen had 85% geen opvolger. In de gezinnen met twee of meer zoons waar meer dan een opvolger is, is blijkbaar aan de beroepskeuze van de kinderen nog onvoldoende aandacht besteed.

De gezinsgrootte is duidelijk van invloed op het aantal zoons dat een agrarisch beroep kiest. Naarmate het aantal zoons van 15 jaar en ouder per gezin groter is, is het aantal in de landbouw werkende zoons per gezin groter en is de kans tevens groter dat er meer dan één opvolger aanwezig is. Dit laatste doet zich echter niet in alle grotere gezinnen voor.

Het leeftijdsverschil tussen het bedrijfshoofd en diens opvolger - de generatieafstand - kan belangrijk zijn op de bedrijven waar een der kinderen later het bedrijf zal voortzetten. Indien het bedrijfshoofd op 65-jarige leeftijd zijn bedrijf overdraagt aan de zoon, dan wordt de leeftijd waarop de zoon zelfstandig kan worden bepaald door hun leeftijdsverschil.

In de onderzochte gebieden is de generatieafstand gemiddeld 34 jaar, hetgeen betekent, dat de opvolgers gemiddeld op 31-jarige leeftijd zelfstandig kunnen worden. Indien de generatieafstand klein is, dan heeft veelal de bedrijfsoverdracht geleidelijk plaats of wordt het bedrijf tijdelijk door twee generaties gemeenschappelijk geëxploiteerd. Bij een grote generatieafstand of vaak ook indien de opvolger laat huwt, blijft het bedrijfshoofd veelal ook na zijn 65ste jaar nog doorboeren.

In gezinnen met twee of meer zoons is het mogelijk dat niet de oudste doch de jongste of een der jongere zoons het bedrijf overneemt. Naarmate

het aantal zoons per gezin groter is doet dit verschijnsel zich inderdaad meer voor. Per gezin zijn hiervoor veelal uiteenlopende oorzaken aan te wijzen. Mogelijk hebben de oudste zoons de landbouw reeds verlaten of een ander landbouwbedrijf aanvaard, nadat allengs bleek, dat er meer gegadigden waren voor het ouderlijk bedrijf en dat de tijd van overneming nog verre was.

Opvolgingssituatie en ontwikkeling van het aantal bedrijven

De resultaten van dit onderzoek vestigen de indruk dat de situatie met betrekking tot de opvolging en beroepskeuze in de landbouw duidelijk aan het veranderen is. Het aantal bedrijven zonder opvolger neemt toe; echter onder de grotere bedrijven vrijwel even sterk als onder de kleinere. Men kan zich dienaangaande afvragen of het aanwezig zijn van een opvolger op een aantal van de kleinere bedrijven wel verantwoord is. Hierbij moet vooral ook worden gewezen op het naar verhouding grote aantal bedrijven waar zelfs twee opvolgers aanwezig zijn. Hieronder bevinden zich ook een aantal kleinere bedrijven.

Als gevolg van een aantal factoren - waarvan het verlies aan cultuurgrond voor niet-agrarische bestemmingen; het veranderen van hoofdberoep van een aantal landbouwers en het gebrek aan een opvolger op een aantal bedrijven wel de belangrijkste zijn - is de laatste 8 jaar het aantal landbouwbedrijven jaarlijks met ongeveer 3% verminderd. Of en in welke mate het tempo van deze aantalsvermindering zal toenemen als gevolg van de verminderde opvolgingsdruk, kon in het kader van dit onderzoek niet exact worden bepaald aangezien de invloed van elk der factoren welke tot deze aantalsvermindering in het verleden hebben geleid, niet nauwkeurig was na te gaan. Nader onderzoek naar de factoren die mede van invloed waren en zijn op de vermindering van het aantal bedrijven; zoals verandering van hoofdberoep van een aantal landbouwers, bedrijfsstichtingen, bedrijfssplitsingen e.d., kan hierover waardevolle informatie verschaffen.

BIJLAGE 1

Representativiteitsonderzoek d.m.v. kengetallenvergelijking bij de keuze der gemeenten

Groepen van landbouw- gebieden	Aant. akkerb.- veehouderij- en gemengde bedr. in % van alle grondgebruikers in de lb.-geb. in de keuzezem.	Aantal zoons per 100 bedrijven 1)		Aantal meewerkende zoons 2)			
		Aantal in de lb.-geb. 1960	Aantal in de keuze- gemeenten 1965	Aantal in de lb.-geb. 1965	Aantal in de keuze- gemeenten 1965 (index: 1962 = 100)		
I Noord-Oost	61	30	23	31	26	72	59
Rijnland							
Land van Gouda							
en Weerden	84	33	27	40	22	79	94
Krimpenerwaard	99	29	27	27	24	86	93
Totaal	78	30	25	31	24	78	74
II Zuid-Oost	93	30	28	41	35	85	88
Alblasserwaard							
Vijfheerenlanden	76	24	28	26	22	86	106
Totaal	85	27	28	35	30	86	92
III Centraal	52	35	23	29	22	79	80
Delf- en Schieland							
IV Noordelijk- ke Eilanden	73	18	17	17	16	80	82
Rozenburg, Oost- voorne, Putten							
Hoekse- en Dordtse Waard	58	21	19	23	18	83	71
Totaal	63	20	18	21	17	82	75
V Zuid. Eilan- den	43	23	20	19	18	77	95
Goeree-Over- flakkee							
Algemeen totaal	66	28	23	28	23	80	81

1) 1960 Algemene volkstelling C.B.S.

1965 Mettelling C.B.S. Vaste en tijdelijk meewerkende zoons.

2) 1962 en 1965 decembertellingen C.B.S. Vast meewerkende zoons.

BIJLAGE 2

Percentage bedrijven met opvolger 1) 2)

Gebied	Leeftijdsklasse van het bedr. hoofd			Totaal	Grootteklasse van het bedrijf		
	50-54 jaar	55-59 jaar	60-64 jaar		< 7 ha	7-15 ha	15-30 ha
I a. Rijnland	<	69	56	78	<	56	<
b. Land van Gouda en Woerden	<	<	<	38	<	38	<
c. Krimpenerwaard	65	57	<	63	-	61	<
Totaal	51	59	50	74	<	52	65
II a. Alblasserwaard	56	48	73	67	-	52	72
b. Vijfheerenlanden	<	69	60	62	-	52	64
Totaal	45	56	69	65	-	52	70
III Delf- en Schieland	25	38	48	54	<	38	43
IV a. Voorne en Putten	<	47	46	63	<	38	65
b. Hoekse en Dordtse Waard	35	57	60	70	<	68	62
Totaal	36	53	55	68	<	56	63
V Goeree-Overflakkee	69	68	<	74	54	65	64
Totaal (in abs. aantallen per leeft. gr. klasse	64	80	68	80	292	100	124
	45	56	56	67	56	52	64

1) In de keuzegemeenten van de desbetreffende gebieden.

2) Indien het minder dan 5 bedrijven betrof is het percentage vervangen door een <.

Percentage bedrijven zonder opvolger 1) 2)

Gebied	Leeftijdsklasse van het bedr. hoofd				Grootteklasse van het bedrijf			
	50-54 jaar	55-59 jaar	60-64 jaar	≥ 65 jaar	< 7 ha	7-15 ha	15-30 ha	≥ 30 ha
I a. Rijnland	<	31	<	<	-	38	30	<
b. Land v. Gouda en Woerden	<	<	<	<	42	38	<	<
c. Krimpenerwaard	22	<	<	<	27	28	19	-
Totaal	24	32	50	26	32	34	26	<
II a. Alblasserwaard	22	48	23	29	30	34	20	<
b. Vijfheerenlanden	40	<	<	<	31	29	<	<
Totaal	29	35	28	30	30	32	22	<
III Delf- en Schieland	40	<	52	46	42	64	39	<
IV a. Voorne en Putten	<	33	54	<	39	54	<	-
b. Hoekse en Dordtse Waard	59	24	30	30	34	32	23	42
Totaal	52	28	39	29	36	67	41	39
V Goeree-Overflakkee	<	<	50	<	22	33	26	<
Totaal (in abs. aantallen	45	42	50	33	170	39	65	46
(per leeft. - grootteklasse	32	30	41	28	32	57	34	23
								28

1) In de keuzegemeenten van de desbetreffende gebieden.

2) Indien het minder dan 5 bedrijven betrof, is het percentage vervangen door een <.